

TARİH VE TARİHÇİ

---

93 Harbi Arifesinde Bir İngiliz Subayın Erzurum-Kars-Ardahan Seyahatindeki Askeri Gözlemleri ve Düşündürdükleri
Military Observations of a British Officer on Erzurum-Kars-Ardahan Trip on the Eve of the "93 War" and the Implications of These Observations

Mehmet Alper DEMİRER*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
08.12.2023	25.12.2023	31.12.2023	Araştırma Makalesi

Atıf/Citation: Demirer, Mehmet Alper, "93 Harbi Arifesinde Bir İngiliz Subayın Erzurum-Kars-Ardahan Seyahatindeki Askeri Gözlemleri ve Düşündürdükleri", *Tarih ve Tarihçi*, 2 (2), 2023, s.157-171.

ÖZET

93 Harbi arifesinde, Anadolu'da olan bitenleri kendi gözleriyle görmek isteyen İngiliz subayı Frederick Burnaby, 1876 yılında, Anadolu'yu at sırtında baştanbaşa dolaşarak beş ayda yaklaşık 3200 kilometre yol kat etmiştir. Burnaby, seyahati sırasında Türk tabur ve alaylarını eğitim yaparken gördüğünü anlatmaktadır. Çoğu kışla, tabya, top mevzii ve istihkâm mevzileri bizzat komutanlar tarafından kendisine gezdirilerek sayıları hakkında bilgi verilmiştir. Burnaby seyahatnamesinde Erzurum'un coğrafi konumundan, Kars, Ardahan, Van ve Erzincan gibi illerle yapılan bağlantı yollarından söz etmektedir.

Seyahatnamede; Erzurum ve civarındaki geçitlerde yapılması gereken istihkâm mevzilerinden, mevcut savunmayı oluşturan unsurlardan bahsederek, şehir ile ilgili bilgiler vermektedir. Ayrıca Kars'taki Kanlı Tabya, Karadağ Tabyası, Veli Paşa Tabyası, vb. birçok tabyayı gezerek, tabyaların durumu, buradaki asker, silah ve mühimmat hakkında da detaylı bilgiler aktarmaktadır. Kars'tan Ardahan'a geçen Burnaby, Ardahan'ın savunma amacı bakımından kötü bir yer olduğunu, Ramazan adlı tepeyi ele geçiren düşmanın, şehrin en güçlü savunma mevzii Manusa Kalesi'ne kolayca hâkim olacağını ve Ardahan'ı ele geçirebileceğini ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rus, Erzurum, Kars, Ardahan, Tabya, Askeri

---

* Müdür Yardımcısı, Şehit Ziya Öz Kozanoğlu Ortaokulu, Adana, alperdemirer05@hotmail.com, ORCID ID: 0009-0008-4516-016X.

ABSTRACT

On the eve of the Russo-Turkish War of 1877-1878, British officer Frederick Burnaby, who wanted to see what is happening in Anatolia in person, had covered more than 3200 kilometres in five months travelling around Anatolia on horseback. Burnaby reported that during his travel he saw Turkish battalion and regiments while training. The commanders personally showed him most of the barracks, forts, position of the cannons, and the fortified emplacements with the information of how many there were. Burnaby, in his travel book, mentioned the geographical location of Erzurum, and the link roads from this city to Kars, Ardahan, Van and Erzincan.

In his travel book he not only mentioned the fortified positions that should be done in the passages of Erzurum and its surroundings and referred to the elements of current defences but he also gave information about the city. Besides, he gave detailed information about conditions in bastions of Kars including the amount of soldiers, weapons and ammunition after visiting many of them, like Kanlı Bastion, Karadağ Bastion, Veli Paşa Bastion, etc. Moving from Kars to Ardahan, Burnaby stated that Ardahan was a bad place in terms of defense purposes; an enemy who seize the Ramadan Hill would easily dominate the Manusa Castle, the most powerful defensive position of the city, and so, would capture Ardahan city.

Keywords: Ottoman, Russian, Erzurum, Kars, Ardahan, Bastion, Military

Giriş

Bir İngiliz olan Frederick Gustovus Burnaby, 1842 yılında doğmuş, 1885 yılında 43 yaşında ölmüştür. Howard Koleji'nde eğitim gördükten sonra 16 yaşında İngiliz ordusunda süvari subayı olarak göreve başlamış, 1881 yılında da Alay Komutanı olmuştur.

Frederick Burnaby, Anadolu'yu beş ayda gezerek, yaklaşık 3200 kilometre yol kat etmiştir. Gezinin 1877 Osmanlı-Rus Harbi öncesine denk gelmiş olması sebebiyle, çıkacak savaş hakkında pek çok görüşmelerde bulunmuş, halkın, komutanların, yabancıların bu konuda düşüncelerini aktarma şansı bulmuştur. Burnaby, gezisi sırasında Anadolu'ya yaptığı seyahatin güçlüklerden, her uğradığı şehirdeki, günlük yaşantıdan, halkın durumundan, tutumundan, gelenek ve göreneklerinden, isteklerinden yöneticilerin davranışlarından, özelliklerinden ve tarihe yönelik yorumlardan bahsetmektedir. Ermenilerin askerlik yapmadıklarını, bunun karşılığında her erkek için Osmanlı Devleti'ne ölene kadar belirli bir miktar para ödediklerini belirtmiştir. Çerkezlerin de orduya katılmak gibi bir zorunluluklarının olmadığını söylemiştir. Gezi güzergâhı üzerinde bulunan Sivas'tan, Asya tarafındaki yarımadanın kilit noktası olarak söz etmiştir. Burnaby'a göre Rus tehdidine karşı Sivas mutlaka tahkim edilmelidir. Zira ilk savunma hattı olan Ardahan ve Kars'ı geçebilecek olan Rusların, Erzurum'u almaları durumunda da Üsküdar'a kadar önlerinde müstahkem bir şehir kalmayacaktır.

Şehirler ve Askeri Gözlemler

Erzurum

Eğin ve Kemah üzerinden Erzincan'a geçen Burnaby, Kemah'ta 800 ev ve yaklaşık 4000 kişilik bir nüfusun olduğunu belirtmiştir. Erzincan'la Erzurum arasını acı bir soğuk altında ve atlarını kâh kayarak kâh da kar yığınlarının içinde düşe kalka sürerek Erzurum'a ulaştıklarını anlatarak, kenti şöyle tarif etmiştir: “*Erzurum, büyük bir ovanın ucunda yer almaktadır. Kuzeyde, güneyde ve doğuda tepelerle çevrili. Bu tepelere birbirinden bağımsız birkaç kale inşa edilmiştir. Kent gevşek topraktan bir setle çevrilidir. Bu savunma hattı hiçbir yerde kentin dört yüz metreden daha uzağında değildir¹.*” Erzurum'da dönemin yöneticisi olan İsmail Paşa ile görüşerek bilgiler almıştır. Bunun yanında gittiği her şehirde olduğu gibi subaylar ve halktan kişilerle de görüşmüştür. Bu görüşmeleri sırasında: “*bu arada, Erzurum çevresinde bazı toprak tabyaların yapımına çok büyük paralar harcandığını öğrendim. Bu işin, bir milyon liraya mal olduğu söyleniyordu. Bununla birlikte, bu paranın ne şekilde sarf edildiğini bilen yoktu. İstihkâmları henüz ziyaret etmemiştim. Anlayabildiğim kadarıyla, savunma hattı çok kötü bir durumdaydı. Bir saldırıya asla dayanamayacakları konusunda herkes fikir birliğine varmıştı.*”² bilgilerine ulaştığını belirtmektedir. Burnaby, aslında burada o dönem Osmanlı İmparatorluğu içerisinde baş gösteren çürümüşlük, bozulma ve otorite boşluğunun varlığına da değinmektedir.

Erzurum'daki askerlerin maaşları ile ilgili bilgiler veren Burnaby, anlattıklarıyla farkında olmadan Sarıkamış'ta 1915 yılında yaşanacak olan trajedinin gelmekte olduğundan da söz ederek, hastanede gördüğü askerlerin durumunu şöyle özetlemiştir: “*Ertesi gün Askeri Hastane'ye gittim. Kentin ortasında büyük bir binaydı. Hastaların birçoğu tifodan, başkaları da ellerinin ayaklarının donması sonucunda yatağa düşmüşlerdi. İmparatorluğun güney eyaletlerinden yola çıkmış asker adayları, Erzurum'daki dondurucu soğuktan etkilenmişlerdi. Bağdat iklimiyle uyumlu giysileri, onları dağların düşük ısısına karşı koruyamamıştı. Göz iltihabı ve zatürre olayları da çoktu*”³. Hastanenin Rum Başhekimi ve Macar asistanından bilgiler alan Burnaby, koşullar hakkında ise şu bilgilere yer vermektedir. “*Koşullar iyi havalandırılıyordu. Ama yer kıtlığından tifüslü hastalarla göz iltihabı çekenler yan yana yatırılıyordu. Kapılar, yerlerine iyi oturmamıştı. Bir tanesi açılınca, bir soğuk hava akımı odaya doluyor ve örneğin, zatürrelileri etkiliyordu. Her taraftan boğuk öksürük sesleri kulağa geliyordu. Her hastanın adıyla hastalığı, şiltesinin üst tarafına Fransızca olarak yazılmıştı.*”⁴ Burnaby'in tespitleri Osmanlı'nın sağlık

¹ Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, (Çev. Meral Gaspralı), Merkez Yayınları, İstanbul 2007, s. 193.

² Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 199.

³ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 199.

⁴ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 200.

politikası hakkında da bilgiler barındırması yönüyle ilgi çekici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Süvari kışlalarında ve askerlerin yerleştirildikleri hanlarda da incelemelerde bulunan Burnaby, bu askeri barınakların durumları ve askerlerin eğitimleri ile ilgili gözlemlerini de aktarmaktadır. Askerlerin kaldıkları yerleri anlatırken: “Birliklerin yerleştirildiği odaların elle tutulur tarafı yoktu. Alçak tavanlı ve pis olmalarından başka, çok da kalabalıktılar. Subayların odaları, askerlerin yatakhanelerine bitişik ve aynı derecede pistiler” ifadelerini kullandıktan sonra askerlerin talimini de şöyle aktarmaktadır. “Bir yüzbaşı, koridorların birinde askerlere talim yaptırıyor, yaylım ateşinin hareketlerini tekrarlatıyordu. Adamlar, tüfeklerini omuzlarına dayadıkları anda “Ateş” diye bağıyordu. Nişan almak için vakit bırakmıyordu. Aynı yanı sıra, bir süvari birliğine karşı koymak için bir kare oluşturmaları emredilen bir bölükte de tanık olmuştum. Bando, meydanın ortasına yerleştirilmişti. Askerler, müzik başlar başlamaz birbirlerinden bağımsız olarak ateş etmeye koyuluyorlardı. Her askerın amaçladığı şey, tüfeğini yaylım ateşiyle en kısa zamanda boşaltmaktı; subayları, onların bu yanlış taktiğini teşvik ediyordu. Rusya’yla yapılacak bir savaşta aynı sistem uygulandığı takdirde, Padişah’ın Anadolu’daki ordusunun kısa zamanda cephanesiz kalacağı anlaşılıyordu.”⁵ ifadelerini kullanmaktadır.

Burnaby’in yazdıkları, olası bir savaş durumunda ordunun karşılaşıacağı, telafisi olmayan bir hezimetin habercisi gibi özetlenebilir.

Erzurum’daki incelemelerini sürdüren Burnaby, ziyaret ettiği istihkâmları ve buna bağlı olarak bunların konumları, şehir içindeki dağılımlarını anlatırken, şehir ve istihkâmlar hakkında şu bilgileri vermektedir: “Günün daha ileri bir saatinde bir Türk subayı ile birlikte istihkâmları görmeye gittim. Burada on dokuz küçük istihkâm vardı. Kars yönünde olanlar, kente yaklaşık 3000 metre uzaklıktaydı. Ardahan yönünde olanların kente uzaklığı ise sadece 1000 metreydi.

Güneyde bir dağ, Erzurum’un çok yakınında yükselir. Van’dan Muş’a dosdoğru bir yol vardır. Bu kentten sonra yol, kente hâkim olan o dağa ulaşır. Subay, bu tepeyi savunmak için hiçbir hazırlığın yapılmadığını, ama kış sona erer ermez, inşallah bu yönde de bir tabya kurulacağını söyledi. Söz konusu dağdan Erzurum’a giden iki su yolu vardır. Bir düşman, tepeyi ele geçirdiği takdirde, bunları saptırabilir. Gerçi kentin içinde birkaç kuyu vardır ama su rezervi, halkın ihtiyaçları için yeterli değildir.

Erzurum’a, İstanbul, Ardahan ve Kars adlarını taşıyan üç kapıdan girilebilir. Bunlardan çıkan yollar ise Ardahan’a, Kars’a, Van’a, Erzincan’a ve Trabzon’a gider. Van yolunda, Erzurum’a yaklaşık sekiz kilometre uzaklıkta Palandöken Dağları yer alır. Hava biraz ısınır ısınmaz buraya bir istihkâm inşa edilmesi önerilmişti.

---

⁵ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 201.

Erzurum'un yirmi sekiz kilometre ilerisinde, Ardahan yolu üzerinde de bir istihkâm inşa edilmesi düşünülüyordu. Subay, Erzurum'a sekiz kilometre uzaklıktaki ve Kars yolu üzerindeki Deveboynu Boğazı'nın da bir istihkâm için uygun olduğunu, tabyalar için en uygun yerin ise Erzurum'a yaklaşık on dört kilometre uzaklıkta olup, Beyazıt'a giden yolun ayrıldığı Köprüköy olacağını ileri sürdü. Erzurum'a yirmi dört saatlik yolda olan Soğanlı Dağları'nda bir savunma mevkiilerinin kurulmasının gerektiğini sözlerine ekledi. Bu yapıldığı takdirde, Rusların bu yolda ilerlemeleri çok zor olacaktı.

Beyazıt yolu üzerindeki önemli mevkiilerden biri, yüksek dağların arasında Türklerin geçilemez dedikleri Delibaba⁶, bir diğeri de Kara Kilise⁷'ydi yol bundan sonra düz olarak Beyazıt'a kadar uzanıyordu. Erzurum çevresindeki istihkâmların birçoğu, İstanbul'da imal edilmiş tunçtan toplarla desteklenmişti. Topçuların bu silahlar hakkında pek az bilgileri vardı. Çeşitli bataryaların başındaki subaylar ise, topların menzili içindeki çeşitli noktaların uzaklığından habersizdiler.

Erzurum tabyalarının inşaatına bir milyon harcanmıştı. At üstünde bunların etrafını dolaştıktan sonra, bunca paranın ne olduğunu anlamakta güçlük çektim. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu para boşa gitmiş sayılır. Erzurum kararlı bir düşmanın saldırısına uğradığı takdirde, direnebilecek durumda değildi. En müsait saldırı noktaları ise Ardahan veya Van yolları yönündeydi.”⁸

Bu kısımda savunma alanındaki zafiyet gözler önüne serilmektedir. Hemen alınması gereken tedbirlerin ötelenmesi yanında personelin kullandığı veya kullanacağı toplar ile ilgili fazla bilgiye sahip olmamaları savaşın gidişatını etkileyecek bir durum olarak değerlendirilmelidir.

Burnaby, Erzurum'dan ayrılmadan önce buranın meşhur soğuşuna da değinerek, kentte bulunan yarı giyimli askerlerin, kışlaların önünde bir aşağı bir yukarı koşarak ısınmaya çalıştıklarını gördüğünü belirtmektedir. Beyazıt'a doğru yola çıkan Burnaby, Aras Nehri'ni buz üstünde yürüyerek geçtiklerini ifade etmektedir. Geçtikleri köylerde askerler gördüğünü belirttikten sonra Erzurum'la Beyazıt arasında yaklaşık 8000 asker olduğunu söylemektedir. Burnaby, Delibaba Geçidi'ni ise şöyle anlatmaktadır: *“En sonunda ünlü Delibaba Geçidi'ndeydik. Yaklaşık dört yüz metre uzunluğundaydı. Her iki yanda yüksek ve sarp kayalar vardı. Boğaz, sıradağların Beyazıt'a doğru olan çıkışında sadece kırk metre enindeydi. Burası, kararlı ve bol cephaneyle donanmış bin adamın, kendilerinden yüz kat daha kalabalık bir güce süresiz meydan okuyabilecekleri bir yerdi. Öyleyken, bu mevkinin çok büyük önemine karşın, takviye edilmesi için hiçbir şey yapılmamıştı. Bu konuda sorguladığım teğmen, “Kış sona erince, toprak tabyalar kuracak ve birkaç da batarya yerleştireceğiz” yanıtını verdi. “Bugün ya da yarın” değil, “kış sona*

⁶ Delibaba Boğazı; Erzurum Eleşkirt yolu üzerinde ve Tahir Geçidi'nin yakınında, batısında idi.

⁷ Kara Kilise; Bugünkü Ağrı İli'nin eski ismi.

⁸ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 203-204.

erince”, her Türk’ün dilinin ucunda olan klişeleşmiş bir yanıttır. Bütün imparatorluğa egemen olan vurdumduymazlık sürdükçe, Padişah’ın tebaasının, başka uluslara karşı kendilerini savunmaları zor olacaktır.”⁹ Burnaby burada bir savaş durumunda yaşanabilecekleri, nihayetinde de yaşananları açık bir şekilde ifade etmektedir.

Karakurt

Ağır kış şartlarında at üstünde yolculuk yapmaya devam eden Burnaby ve ekibi gezilerinin bu bölümünde önce Beyazıt’a uğramıştır. Daha sonra buradan İran’a geçen ekip, burada bir müddet kaldıktan sonra Van, Bitlis, Malazgirt üzerinden hareketle Murat Nehri’ni geçtikten sonra Aras Nehri’ne ulaşıp, nehri takiple Karakurt’a varmıştır. Burnaby, Karakurt’u şöyle anlatmaktadır: “Çok geçmeden Çerkezlerin yaşadıkları Karakurt Köyü’ne geldik. Yakışıklı bir adam olan şeyh, burada sadece yirmi beş ev olduğunu, ama çevrede kendi ulusundan olanlara ait 1005 ev bulunduğunu söyledi. Bir savaş durumunda bu bölgenin insanları 2000 süvari çıkarabilirdi. Bu Çerkezlere ait evler, Kürt veya Ermeni köylerinde gördüklerimden çok daha temizdi. Köy halkı derli toplu insanlardı. Hepsinin üzerinde milli kıyafetleri vardı.”¹⁰

Kars

Karakurt’tan Sarıkamış üzeri Kars’a doğru hareket eden Burnaby, birçok Çerkez köyünün yanından geçerek, Kars’a ulaştıklarını belirttikten sonra Kars’ı şöyle anlatmaktadır: “Hilal biçiminde bina edilmiş kentin arka planında çok yüksek dağlar vardı. Hâkim konumdaki bir dizi bağımsız istihkâm, kalenin çevresini koruyordu. Kale ise kentin kuzeybatı köşesini kaplıyordu. Ovada yedi piyade taburu talim yapıyordu. Bunlar Anadolu’da daha önce gördüklerimden daha savaşçı bir görünümdeydiler. Kars’ın sokakları çok pisti. Her ev ağızına kadar asker doluydu. Halkın bütün pisliği binaların önüne atılmıştı.”¹¹ Geceyi Kars Valisi’nin evinde geçiren Burnaby, ertesi sabah ilk iş olarak kentte bulunan istihkâmları ziyaret etmiştir. Bu ziyaretteki gözlemlerini ise şöyle aktarır: “Kars Çayı kentin içinden geçmekte olup, üzerinde, her biri kırk metre genişliğinde üç köprü bulunur. İranlılar, Türklerle yaptıkları bir savaş sonrasında bu akarsuyun yolunu saptırıp garnizonu susuz bırakmayı denemişler, fakat başaramamışlardı. Ben önce, kente yaklaşık 1400 metre uzaklıktaki Aleksandropol veya Gümrü’deki Rus kalesine giden yola hâkim Karadağ adlı tepeye gittim. (Görsel 1) Burada, yarım tabur kadar piyade askeri için küçük bir kışla bina edilmişti. On iki Krupp topu tarafından savunulan bu mevkinin etrafında toprak tabyalar vardı. Barut deposunun yeri akıllıca seçilmemişti. Bu eser

⁹ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 216.

¹⁰ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 271.

¹¹ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 271.

yayımlanana kadar savaşın bitmemiş olması mümkün olduğundan, deponun yerini tam olarak vermememi okuyucularım herhalde başışlayacaklardır.” Burada bir kentin savunmasında çok önemli bir yer tutan askeri bilgilerin yabancı bir gezginin insafına bırakıldığı aşikâr.

Görsel 1. Karadağ Tabyası¹²

“Aşağıdaki ovada Karadağ’a 1600, kente ise 2000 metre uzaklıkta Hafız Paşa’nın adını taşıyan bir tabya bulunmaktaydı. (Görsel 2) Burada dokuz top vardı ve her bataryanın yüzü güneye çevriliydi. Bu noktanın 1500 metre güneybatısında ve kente 3000 metre uzaklıkta, çok iyi durumda, on altı topluk çok önemli bir tabya olan Kanlı Tabya vardı. Ovadaki diğer tek savunma noktası sadece iki top içeren küçük Süvari Tabyası’ydı. Bu değişik tabyaları birleştiren yollar yoktu. Aralarındaki arazi de tamamen korumasızdı. Bu noktaya dikkatini çektiğim bir levazım subayı, mevsimin kış, toprağın da çok sert olduğunu belirtti. Hava yumuşar yumuşamaz birlikler, hendekler kazmaya ve göğüs siperleri oluşturmaya başlayacaklardı.”¹³

¹² Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2006, s. 278.

¹³ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu’da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 272.

Görsel 2. Hafız Hakkı Paşa Tabyası¹⁴

Tabyalar arasında dolaşan Burnaby, tespit ve gözlemlerini aktarmayı sürdürerek: “Kalenin kuzeybatısındaki Veli Paşa Tabyası, on dört topuyla hâkim bir konumda yer alıyordu. (Görsel 3) Bu bataryanın sağında ve hafifçe önünde ise Bloom Paşa adında bir Alman subayının önerisi üzerine bazı toprak tabyalar inşa edilmişti. Burada da beş top vardı. Nehir, bu tabyaları Kara Kalpak Tabyası'ndan ayırmaktaydı. Bu sonuncusu, on topla korunan kuvvetli bir savunma mevkiydi.

---

¹⁴ Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 333.

Görsel 3. Veli Paşa Paşa Tabyası¹⁵

Bloom Paşa Tabyası'nın biraz arkasında ve nehrin karşı yakasında olan İç Kale'de on iki top vardı. Veli Paşa Tabyası'nın solunda da Çim Tabyası (Görsel 4) olarak bilinen on üç topluk bir tabya bulunmaktaydı. Bu bataryaya hemen hemen bitişik, fakat daha batıda yirmi üç topluk Tamar Tabyası vardı. Burada da ayrıca bir taburu barındırabilen bir kışla bulunur. Tamar Tabyası'nın beş yüz metre gerisinde on üç topluk Diktepe Tabyası; Diktepe'yle aşağı yukarı aynı uzaklıkta ise kuzey yamaçlarını kaplayan on sekiz toplu Tokmak Tabyası yer almaktaydı. Bloom Tabyası'nın doğusunda İngiliz Tabyası olarak bilinen dört topluk bir müstehkem mevkii, bunun biraz ilerisinde ise on iki topluk Williams Paşa Tabyası vardı. (Görsel 5) Bunlar Kars'ın kuzeyindeki savunmanın tamamını oluşturmaktaydı. Bu tabyaların çoğu fena halde ihmale uğramış gözüküyordu, bununla birlikte kent, kuzey tarafında, güney tarafından daha iyi tahkim edilmiş durumdaydı. Söz konusu tabyaları ziyaret etmem için bana bütün kolaylıklar gösterildi. Ayrıca çeşitli mevkiler arasındaki açılırları ölçmeme ve bütün cephaneliklerin tam yerini görmeme izin verilmişti¹⁶.” ifadelerini kullanmıştır. Burada Burnaby'in anlattıklarından Osmanlı yöneticilerinin yaptıklarına hayret etmemek mümkün değildir. Savaş arifesinde olan bir ordunun bütün savunma sisteminin üstelik yabancı biri tarafından küçük ayrıntılarına kadar incelenmesine ve planlarının çıkarılmasına izin vermek oldukça düşündürücüdür.

¹⁵ Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 327.

¹⁶ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 272.

Kars'a geldiği sırada, kentin içinde ve çevresinde 20,000 kişilik bir kuvvetin olduğunu, gerektiğinde de Erzurum'dan takviye birliklerin gönderilebileceğini belirten Burnaby, kentte karşılaştığı pislik ile ilgili de sivil valiyle tartışıklarını belirtmektedir.

Görsel 4. Çim Tabyası¹⁷

---

¹⁷ Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 314.

Görsel 5. Williams Paşa Tabyası¹⁸

Ardahan

Bir müddet daha Kars'ta kalan Burnaby, buradaki gezi ve incelemelerini tamamladıktan sonra Ardahan'a doğru yola çıkmıştır. Burnaby'in Ardahan izlenimleri ise şöyledir: *“Ertesi sabah erken saatte Ardahan'a doğru yola çıktım. Burası Kars'a yaklaşık altmış, altmış beş kilometre uzaklıkta bir Türk kalesidir. Yol ilk üç saat boyunca iyiydi, ama sonra çok bozuldu. Kalın bir kar örtüsüyle kaplı bazı dağlardan geçtik. Ardahan, kuzeyde, güneyde ve doğuda dağlarla çevrilidir. Batıda da kente sekiz kilometre uzaklıkta bazı tepeler vardır. Bu yer, savunma açısından hiç uygun değildir. Akellaki ve Akıska adlı Rus sınır karakollarından gelen yollar, Türk hatlarına hâkim bir dizi mevkiyi kapsarlar. Küçük bir akarsu, Ardahan'ın batısındaki bir vadide kıvrımlar oluşturmakta, sonra da kentin içinden geçmektedir. Bu akarsuyun üzerinden korkuluksuz iki köprü yoluyla geçilebilir. Evlere sadece sekiz yüz metre uzaklıkta bazı toprak tabyalar oluşturmak suretiyle, Ardahan'ın batı yönünü korumaya almak için bir deneme yapılmıştı bu bataryalarda top yoktu.*

Ardahan'ın 3000 metre kuzeyinde Manusa adlı bir tepedeki kalede on üç top vardı; ayrıca, Kars yolunda, kentlerin güneyindeki başka bir mevkiye dört küçük toprak tabya da hesaba katıldığı takdirde, topların toplamı yirmi dördü buluyordu. Üç yüz metre doğuda Kayabaşı adındaki bir toprak tabyada ise on sekiz top vardı. (Görsel 6) Ramazan adlı bir

¹⁸ Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 318.

tepe, kentin savunmasının en güçlü noktası olan Manusa Kalesi'ne hâkimdir. Türkler, bu mevkiyi ellerinde tutmayı düşünmemişlerdi; oysa bir düşman, Ramazan Tepesi'ne birkaç top yerleştirmeyi başaracak olsa, Ardahan'ın er geç düşmesi kaçınılmazdı. (**Görsel 7**) Bana eşlik eden mühendis bir subaya, bu gerçeği izah etmem üzerine, subay, görüşümün doğruluğunu kabul etmekle birlikte, kış sona erince söz konusu tepeyi- inşallah- tahkim edeceğini ileri sürdü. Askeri konularda erteleme, Türk yetkililerin en büyük kusuru. Ama onları eleştirmek bir İngiliz'e düşmez. Dünyada belki hiçbir ülke bu gibi konularda İngiltere kadar ihmalcı değildir. Müslüman, "Ruslar inşallah gelmeyecekler", dedi ve oturup çubuğunu yaktı¹⁹.

Askeri vali, Ardahan'ın savunma gücünden fazla umutlu değildi. Dediğini yaptırabilse, Rus sınırına daha yakın bir mevzi seçerdi. Ama bunu yapmak için çok geçti. Özellikle, paşa savaşın hemen başlayacağını düşündüğüne göre, sınır yakınlarında nelerin olup bittiği hakkında ona bilgi getirecek atlı birlikleri de yoktu üstelik. Bununla birlikte, 2000 Çerkez atının en kısa zamanda gelmeleri bekleniyordu ve Kayabaşı Tabyaları'nın yakınında onlar için tabyalar yaptırılıyordu²⁰."

Görsel 6. Kayabaşı Tabyası²¹

¹⁹ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 278-279.

²⁰ Burnaby, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, s. 279.

²¹ Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 248.

Görsel 7. Ramazan Tabyası²²

Sonuç

Anadolu’da gezi ve gözlemlerde bulunan Burnaby, 26 Mart 1877 tarihinden sonra gemi ile memleketi İngiltere’ye dönmüştür. Burnaby’in Londra’ya dönüşünden birkaç hafta sonra, 24 Nisan 1877 tarihinde de Osmanlı – Rus savaşı başlamıştır. Mayıs ayı ortalarında güçlü Rus saldırıları sonucu, Osmanlı ordusu çekilerek Ardahan’ı Ruslara bırakmıştır²³. 30 Nisan 1877 yılında önce savunmasız kalan Beyazıt (Doğubeyazıt), General Tergukasov komutasındaki Rus birliklerince işgal edilmiştir²⁴. Daha sonra 06–07.11.1877 gecesi ise Kars kalesi düşmüştür²⁵. Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Halıyazı, Zivin, Gedikler ve Yahniler de başarılı bir savunma sonucu Rusları yenmelerine karşın takviye gücün gelmemesi üzerin Rusların ilerlemesini engelleyememiş, Erzurum gerisine kadar çekilmek zorunda kalmıştır²⁶.

²² Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s. 219.

²³ Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Yayınları, Ardahan 1999, s. 136-141; Hamza Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ardahan Valiliği Yayınları, Ardahan 2000, s. 12.

²⁴ Hasan Buyruk, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, Iğdır Belediyesi Yayınları, Iğdır 2006, s. 67; Ali Eşref Uzundere, *İnsanlık Suçu; Iğdır ve Çevresinde Ermeniler’in Türk Kırımı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 26.

²⁵ Nizamettin Onk, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Iğdır Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2006, s. 119.

²⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 218; Hamza Gündoğdu, *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1999, 8; S. Ural, “Yakınçağda Kars”, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”* (Ed. Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 107-123.

Genel olarak Burnaby'in, yukarıda zikredilen askeri gözlemlerinin birçoğu tespitleri doğrultusunda gerçekleşmiş, zafiyetler gün ışığına çıkmıştır. Topların İstanbul'da dökülmesi, Anadolu'da bir tek barut imalathanesinin olmayışı, yenilgiye doğu gidişatı hızlandırmıştır. Ardahan'da yanlış yere yapılan istihkâmlar, Erzurum'da ise yapılması gereken geçitlere yapılmayan istihkâmlar bir zaaf oluşturmuştur. Yine düşmana karşı yapılacak hazırlıkların; "Kış bitince..", "Bugün olmaz yarın..", "Havalar ısınsın toprak gevşesin..", "Allah istemese bir şey olmaz..", " İnşallah Ruslar saldırmaz.." gibi nedenlerle ertelenmiş olması ağır bir kusur olarak karşımıza çıkmaktadır. En önemli zaaf ise Burnaby'in bahsettiği yazlık giysilerle ağır kış şartlarında cepheye sürülen askerlerin durumudur. Bu tablo 38 yıl sonra 1915 Sarıkamış Harekâtı'nda da karşımıza çıkarak, zihniyetin hiç değişmediğini göstermiştir. Bilindiği üzere 22 Aralık 1914 yılında başlayan Sarıkamış Savaşı, 15 Ocak 1915 yılına kadar devam etmiştir. Ruslarla yapılan savaşların on üçüncüsü olan bu savaşta, ağır iklim şartları altında Türk ordusu yenik düşmüş ve 60.000 zayıyat vermiştir. Bu savaşın sonucunda Doğu Anadolu, Rusların işgaline maruz kalmıştır (Genelkurmay Başkanlığı, Sarıkamış Harekâtı)²⁷.

Kaynakça

Burnaby, Fred, *At Sirtında Anadolu, Anadolu'da Bir İngiliz Subayı, 1876*, (Çev. Meral Gaspıralı), Merkez Yayınları, İstanbul 2007.

Buyruk, Hasan, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, Iğdır Belediyesi Yayınları, Iğdır 2006.

Genelkurmay Başkanlığı, *Tarihten Kesitler, Sarıkamış Harekâtı (22 Aralık 1914–15 Ocak 1915)*.

Gündoğdu, Hamza, *Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları Erzurum 1999.

Gündoğdu, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ardahan Valiliği Yayınları, Ardahan 2000.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

Konukçu, Enver, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Yayınları, Ardahan 1999.

Onk, Nizamettin, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Iğdır Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2006.

---

²⁷ Genelkurmay Başkanlığı, *Tarihten Kesitler, Sarıkamış Harekâtı (22 Aralık 1914–15 Ocak 1915)*.

Ural, Selçuk, “Yakınçağda Kars”, *Kars “Beyaz Uykusuz Uzakta”* (Ed. Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Uzundere, Ali Eşref, *İnsanlık Suçu; Iğdır ve Çevresinde Ermeniler'in Türk Kırımı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Ülkü, Osman, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2006.